

29 rondalles meravelloses de Mallorca

Recollides el 1894

CATERINA VALRIU LLINÀS

Biblioteca
de cultura
popular
Valeri Serra i Boldú, 34

Caterina Valriu Llinàs

29 RONDALLES MERAVELLOSES
DE MALLORCA

Recollides el 1894

Ajuntament de Bellpuig
Publicacions de l'Abadia de Montserrat
2024

Introducció

L'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria Toscana (Florència 1847-Brandeys 1915), membre de la família reial austrohongaresa, va arribar per primera vegada a les Balears el 1867. Era una persona amb una àmplia formació humanística i científica, interessat per diverses disciplines, entre les quals destacaven l'antropologia, la zoologia i la geologia. Amant de la Mediterrània, el 1871 establí la seva residència a Mallorca, concretament a la Serra Nord de l'illa, entre Valldemossa i Deià, on comprà diverses finques. A la possessió de Miramar —on el s. XIV Ramon Llull havia fundat l'Escola de Llengües Orientals per la formació de missioners— hi establí un veritable centre de recerca, amb persones de diverses procedències i especialitats, i des d'allà treballà en un ventall d'àmbits científics. Sens dubte, la seva aportació més destacable és la monumental obra de caràcter antropològic *Die Balearen in wort und bild geschildert* (Les Balears descrites per la paraula i el gravat), que va ser publicada en diversos volums en alemany entre 1867 i 1981; posteriorment se'n feren edicions en castellà i en català. Anys després de la publicació d'aquesta magna obra, en la qual —entre molts altres aspectes de caire antropològic— tracta de folklore i concretament de literatura popular, va concebre la idea de publicar una petita antologia de rondalles de Mallorca, una mostra de les narracions que corrien

en boca de la gent del poble i que ell considerava com un reflex de la idiosincràsia dels seus habitants. L'estiu del 1894 encarregà el projecte al jove professor Antoni M. Peña (Palma 1863-1948), llicenciat en Humanitats i fill del conegut polígraf Pere d'Alcàntara Peña, col·laborador de l'arxiduc. Lluís Salvador li donà una sèrie d'instruccions de com havia de fer la recerca i quin tipus de materials li interessaven, també algunes orientacions sobre com havia de redactar les rondalles que li expliquessin. Amb aquest senzill bagatge i sense cap experiència prèvia, l'1 de juliol de 1894, Antoni M. inicià el seu treball de camp. Va recórrer gran part de l'illa, més de quaranta pobles, i arplegà prop de cent setanta narracions, de gèneres diversos. Les redactà, tot indicant el poble on les havia recollides però no el nom de l'informant ni cap altra dada, i les lliurà a l'arxiduc a primers de novembre. El noble austrohongarès actuà com a editor, les revisà i les ordenà, en seleccionà cinquanta-quatre i les va fer traduir a l'alemany, però no sabem qui va ser el traductor. L'any següent, el 1895, a Wizburg, es publicaren les rondalles seleccionades en dos llibres, un en català de Mallorca i l'altre en alemany. Els exemplars varen ser distribuïts a biblioteques, universitats i altres centres culturals, i també regalats als amics de l'arxiduc, no sabem si se'n posaren alguns a la venda. D'aquestes cinquanta-quatre rondalles se n'han fetes diverses edicions al llarg dels anys, tant en català com en alemany i encara avui es poden adquirir, però han rebut poca atenció dels estudiosos. Els originals manuscrits —els publicats i els inèdits— restaren durant més de cent anys entre els papers de l'arxiduc, propietat dels seus hereus, a Valldemossa. El 2010 la família Cilimindras Casanovas, que n'era la propietària, cedí l'arxiu a l'Ajuntament de Valldemossa, que el va dipositar a l'Arxiu General del Consell de Mallorca, a Palma, on va ser catalogat i posat a disposició dels investigadors.

La meva tasca ha estat rescatar de l'oblit aquestes rondalles, transcriure-les, adaptar-les a l'ortografia actual sense que perdessin el caràcter propi de la varietat mallorquina de la llengua catalana, catalogar-les segons els índexs internacionals i estudiar-les en els seus diversos aspectes des del punt de vista de l'etno-poètica, entesa com a disciplina que estudia l'art verbal. També

he resseguit —amb la documentació que he tingut a l'abast i que es conserva a l'Arxiu Arxiduc i a l'Arxiu Penya— com i de quina manera es va fer el treball de camp: les rutes de recerca, les rondalles recollides a cada indret, els mediadors que posaven en contacte els informants amb el recopilador, el procés de redacció de les versions, etc. En aquest aspecte m'ha estat de gran ajuda l'epistolari conservat, una dotzena de cartes de Penya a Lluís Salvador en les quals l'informava de com feia la recerca i un esborrany d'encàrrec del projecte redactat de puny i lletra de l'arxiduc, en el qual donava algunes claus de com volia que es fes el treball. El resultat final de la meua recerca ha estat reunir i articular una col·lecció de cent seixanta-nou narracions —cinquanta-quatre de publicades i cent catorze d'inèdites—, gairebé la meitat de les quals són rondalles pròpiament dites i les altres —a parts iguals— són llegendes i succeïts. L'arxiduc elegí els materials que li semblaren més genuïns, més *mallorquins*, i això esbiaixà la mostra antològica publicada el 1895 cap als succeïts en els quals la temàtica predominant és l'enfrontament entre sarraïns dedicats a la pirateria i mallorquins assetjats per les contínues ràtzies a les costes de l'illa. El treball sobre tot el conjunt de narracions recollides ens ha permès poder aportar un ampli ventall de materials que quedaren inèdits i que són molt valuosos per als estudis sobre rondallística, tant pel moment en què varen ser recollits com per la fidelitat del recopilador a les fonts orals.

Hem centrat el present estudi en les vint-i-nou rondalles del gènere meravellós que hi ha a la col·lecció, una tipologia de rondalles que el catàleg internacional ATU ubica entre l'ATU 300 i l'ATU 749. D'aquestes, només nou varen ser publicades i les altres vint restaren inèdites. Corresponen a trenta-un tipus diferents, perquè una mateixa versió pot combinar més d'un tipus de rondalla. Així, per exemple, la rondalla «En Joanet» §1 combina ATU 302 (*The Ogre's (Devil) Heart in the Egg*) amb l'ATU 425B (*Son of the Witch*) i «Es tres germans» §24 combina l'ATU 655 (*The Wise Brothers*) amb l'ATU 920C (*Shooting and the Father's Corpse Test of Paternity*). El primer capítol del nostre treball explica els inicis de les recopilacions de narrativa folklòrica a les

terres de parla catalana, així com la redacció i publicació dels materials obtinguts, en el context ideològic i cultural de la Renaixença, i en les dues tendències d'aleshores, el folklore literari i el folklore excursionista. Fa una atenció especial a la publicació de rondalles a Mallorca, generalment en publicacions periòdiques i de manera esparsa, i revisa les aportacions del l'obra *Die Balearen* de l'arxiduc, i la dels folkloristes Marià Aguiló, Mateu Obrador i Antoni M. Alcover. Seguidament, situa l'antologia *Rundayes de Mallorca* (1895) d'Antoni M. Penya i l'arxiduc Lluís Salvador en el context dels aplecs de rondalles publicats en llengua catalana al llarg del s. XIX. El capítol es clou amb un quadre explicatiu que permet copsar de manera clara les característiques bàsiques de la producció comentada.

El segon capítol s'articula en dues parts. A la primera, es fa una revisió teòrica del concepte de rondalla meravellosa i els seus trets més definidors, atès que els materials objecte del nostre estudi s'inclouen en aquest gènere. La segona part aplica aquesta anàlisi al nostre corpus, i explica com aquestes característiques es veuen perfectament reflectides en les rondalles que Antoni M. Penya va recollir de llavis de la gent de Mallorca a les acaballes del s. XIX i que va redactar de manera força fidel a l'oralitat, sense embellir-les literàriament ni modificar-ne els aspectes estructurals, fet valuós per a l'estudi dels folkloristes i també tret diferencial d'aquest recull.

El tercer capítol conté la transcripció completa de les vint-i-nou rondalles. N'hem fet una versió que incorpora els elements propis d'una edició crítica però sense que això entorpeixi una lectura atractiva per al públic en general. Hem adaptat l'ortografia i la puntuació als usos i les normatives actuals, tot respectant les formes pròpies del català de Mallorca. En nota a peu de pàgina hem indicat el significat de les paraules que no apareixen al diccionari normatiu de l'Institut d'Estudis Catalans, hem aclarit les expressions que podien resultar obscures i hem situat els topònims en el municipi o l'espai geogràfic que els correspon. El quart capítol és l'estudi individual i detallat de cada una de les rondalles i la part més personal del treball. De cada rondalla s'indica el títol, el tipus ATU al qual correspon segons *The*

Types of International Folktales (Uther 2004), la seva correspondència amb l'*Index of Catalan Folktales* (Oriol/Pujol 2008) i els motius que hi apareixen d'acord amb el catàleg *Motif-Index of Folk-Literature* (Thompson 1993). A continuació, s'indica on va ser recollida la narració i si va ser publicada el 1895 o restà inèdita. Es comenten aspectes argumentals, d'estructura, situació i personatges, així com característiques d'estil narratiu o de llenguaatge. Finalment, la narració es posa en relació amb altres del mateix tipus publicades arreu del domini lingüístic, fent especial atenció a les publicades a les Balears, per tal d'aportar una visió de conjunt. Clouen el treball les referències bibliogràfiques i un annex en el qual es relacionen els tipus i motius citats.

La nostra aportació amb aquest estudi s'articula en diversos aspectes, entre els quals podem destacar el fet de reunir un valuós corpus fragmentat i en bona part inèdit, editar-lo segons els estàndards dels estudis folklòrics actuals per tal de posar-lo a l'abast dels estudiosos i el públic en general, oferir una anàlisi detallada de cada narració per completar i enriquir l'experiència del lector i —en conjunt— contribuir amb aquestes peces inèdites a ampliar el cabal rondallístic català i la seva millor coneixença i divulgació. Un noble austrohongarès estudiós i excèntric i un jove professor amb una bona dosi d'entusiasme, a les acaballes del s. XIX a una illa mediterrània gairebé encara ancorada en l'Antic Règim, recolliren i publicaren arguments universals que havien pres carta de naturalesa en el nostre imaginari, que havien estat anostrats pels homes i les dones que l'habitaven, emmotllats en una antiga llengua compartida. Amb aquestes històries donaven forma a les seves pors i il·lusions, transmetien els valors i la forma de veure el món que els era pròpia, en feien herència compartida, construïen i alhora compartien un llegat intangible i, tanmateix, essencial i valuós.

Arxius consultats

Els arxius consultats per a fer la recerca han estat els següents:

Arxiu General del Consell de Mallorca. En aquest arxiu es conserva el fons Arxiu Arxiduc, procedent dels materials conservats per la família Cilimingras, descendents dels hereus de Lluís Salvador. El gruix dels materials que han estat objecte del nostre treball procedeix d'aquest arxiu. Actualment encara es treballa en la catalogació dels documents, tot i que pel que fa a les rondalles no sembla previsible que apareguin més materials.

Arxiu de l'Ajuntament de Palma. L'Ajuntament de Palma conserva una gran quantitat de documentació procedent de la família Penya a l'anomenat Arxiu Penya. Hi ha documentació molt diversa relativa a l'escriptor Pere d'Alcàntara Penya (1823-1906), a la seva muller, als fills i a altres familiars, tant de caràcter personal com cultural i literari.

Arxiu del Regne de Mallorca. S'hi conserva el Fons Alcover-Moll. Hi hem pogut consultar diverses cartes entre Lluís Salvador i Antoni M. Alcover que ens han permès completar informacions relatives a la formació dels dos principals corpus rondal·lítics mallorquins i les primeres etapes de publicació.

Arxius Municipals. Amb la intenció de trobar informació que ens permetés conèixer els mediadors i els informants de Penya, hem consultat un bon nombre d'arxius municipals. Només hem trobat algunes informacions en els dels següents municipis: Alcúdia, Artà, Calvià (es Capdellà), Deià, Puigpunyent i sa Pobla. També l'Arxiu del Bisbat de Mallorca, concretament el complet apartat de Presbiterologi, que hem pogut consultar a través de la pàgina web.

Biblioteca March. A la Biblioteca March es conserven dos exemplars que corresponen a les edicions originals de 1895 dels volums *Rondayes de Mallorca* i *Märchen aus Mallorca*.

Per a la localització de referències sobre publicacions de literatura popular catalana del s. XIX hem usat de la base de dades *BibliFolk* de l'Arxiu de Folklore de la URV. Per a les consultes de premsa i revistes antigues ens ha estat especialment útil la base de dades ARCA (Arxiu de Revistes Catalanes Antigues de la Biblioteca de Catalunya).

Críteris d'edició i transcripció del corpus Penya-Arxiduc

Hem regularitzat l'ortografia i la puntuació dels textos segons la normativa actual, sempre que això no implicàs canvis significatius en una lectura en veu alta, amb el propòsit de facilitar al màxim possible la lectura sense desvirtuar les particularitats del llenguatge original. Cal, però, fer algunes precisions al criteri enunciat:

- Hem regularitzat l'ortografia de les paraules *conte*, *comte* i *compte*.
- Hem regularitzat els topònims (*Bunyola* per **Buñola*; *Alfàbia* per **Aufabi*, etc.).
- Hem desenvolupat les abreviatures que presenta l'original, però hem mantingut les usuals en la comunicació epistolar.
- Atès que hi ha vacil·lació en les formes *ab* i *amb*, les hem unificades en *amb*, el mateix hem fet amb el pronom *hi* i *hei* que hem unificat en la forma normativa.
- Hem desenvolupat les terminacions de les paraules esdrúixoles que a l'original es presentaven en forma reduïda *-i* (*aufàbia* per **aufabi*).
- No hem marcat amb accent la tonicitat dels pronoms enclítics (transcrivim *donar-li* i no *donar-lí*).
- Pel que fa a les formes de pronom feble de tercera persona *else* i *elsi* hem regularitzat la forma *else* en *els* quan es troba en contacte amb vocal i no sona la *-e* final (*els amagarem*).
- La forma *ahón* l'hem regularitzada en *a on*.
- L'ús de les proposicions *fins* i *fins a* s'ha regularitzat d'acord amb la normativa.
- Ateses les vacil·lacions entre les formes *arbre* i *abre*, les hem escrites sempre amb la forma normativa. Hem aplicat la normativa en la pèrdua de la [z] intervocàlica (*camisa* i no **camia*).
- Els noms propis *Joan* i *Josep* (i les seves formes femenines) s'han regularitzat, atès que apareixen en els originals com a **Juan* i **Jusep*.

Les formes versificades es presenten entrades dins el cos general del text.

Hem respectat:

- L'ús de les preposicions *en* i *amb*. Quan hi ha confusió fonètica n'hem regularitzat l'ús segons la normativa.
- Els dialectalismes, els localismes, els barbarismes i els vulgarismes de l'original.
- Aquelles grafies que —tot i no ser normatives— apareixen documentades al DCVB.

Notes a peu de pàgina

Les notes a peu de pàgina dels manuscrits d'Antoni M. Peña van en números entre parèntesi i sense volar al final de la narració corresponent. Les que hi hem afegit nosaltres van a peu de pàgina, en números volats i sense parèntesi.

Llista d'abreviacions usades

Aa-Th: Aarne-Thompson (fa referència a l'obra *The Types of the Folktale* 1961)

ATU: Aarne-Thomson-Uther (fa referència a l'obra *The Types of International Folktales* 2004)

BSAL: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

CPM: *Cançoner Popular de Mallorca*

DCECLLC: *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*

DCVB: *Diccionari Català-Valencià-Balear*

DECast: *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*

DIEC2: *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans*

FFC: *Folklore Fellows Communications*

GEM: *Gran Enciclopèdia de Mallorca*

NOTIB: Nomenclàtor toponímic de les Illes Balears

QdC: *Quadern de Camp*

TdA: Revista *Tresor dels Avis*

RondCat: Índex de rondalles catalanes (base de dades en línia)

UIB: Universitat de les Illes Balears

URV: Universitat Rovira i Virgili

La sigla ATU seguida d'un nombre (i ocasionalment d'una lletra majúscula i a vegades d'un asterisc) remet al tipus corresponent de l'Índex Aarne-Thomson-Uther (UTHER 2004).

La sigla MTh seguida d'un nombre remet al motiu corresponent del *Motif-Index* (THOMPSON 1993).

El signe § remet al número que té cada narració del corpus Penya-Arxiduc en el nostre treball.

1. Les publicacions de rondalles en el context de la Renaixença

1.1. Ideologia, objectius, processos de recopilació i edició dels folkloristes en llengua catalana

L'interès dels autors cultes per les mostres de produccions literàries populars és un fenomen tan antic com la literatura mateixa. Des de sempre, els escriptors han begut de la literatura oral, l'han interioritzada, n'han fet ús conscient o inconscient i l'han introduïda d'una manera o altra a les seves creacions. També sovint n'han fet reculls —el de *Les mil i una nits* potser en seria l'exemple més paradigmàtic— que han contribuït d'una banda a la fixació dels materials i, de l'altra, a la seva reinserció en el canal de l'oralitat. Tanmateix, l'interès vers la recollida, sistematització i publicació d'aquests materials amb la voluntat de salvar-los de l'oblit al qual s'abocaven pels canvis socials i culturals és quelcom que pren carta de naturalesa en el context del moviment ideològic i literari del Romanticisme i recorre Europa de nord a sud a partir de les primeries del s. XIX. Això no vol dir que molt abans ja no hi hagués materials recollits de manera més o menys sistemàtica i afanys d'arreglada entre col·leccionistes, però eren iniciatives esparses que coexistien amb plantejaments ideològics il·lustrats que —almenys inicialment— ens poden semblar antagònics amb els propis dels romàntics.

El moviment romàntic va ser propici a la valoració del folklore, atès que veia en les seves manifestacions el reflex d'un passat gloriós —especialment en el romancer—, la connexió tel·lúrica entre humanitat i naturalesa i l'exaltació del que es consideren valors tradicionals. El romanticisme historicista, cristià i conservador que impulsà el moviment cultural de la Renaixença considerava la literatura popular el receptacle de l'essència de l'esperit nacional, la condensació de la identitat catalana, una manera fefaent de *fer pàtria*. És així que començà l'interès per la recollida i preservació de la literatura oral en tots els seus gèneres. La recopilació i estudi del folklore, i més concretament de la literatura oral, té una llarga tradició a les terres de parla catalana. Encara que de temps enrere molts d'autors s'havien inspirat en les formes i els continguts propis de l'oralitat per bastir les seves obres, l'interès pel folklore s'inicià pràcticament amb la desclosa de la Renaixença, com una forma de valorar les tradicions del país i es vinculà estretament a la ideologia pròpia del moviment romàntic europeu, que buscava en les manifestacions populars l'expressió més genuïna de l'ànima del poble. Així, al s. XIX a Catalunya, folklore i literatura esdevingueren formes de recuperació nacional molt lligades una a l'altra i amb uns objectius comuns.

La primera passa va ser —com als altres països del nostre entorn— la recollida de materials. Una recollida de materials en molts casos poc sistemàtica, però feta amb una gran dosi d'entusiasme i abnegació que ens ha fornit una quantitat ingent de materials. En aquest procés de recollida hi participà un gran nombre de gent, intel·lectuals de prestigi i també afeccionats voluntariosos, que recorrien viles, pobles i llogarets anotant cançons i rondalles, costums i tradicions. Quan a principis del s. XIX s'inicià la consideració del folklore com a disciplina d'estudi, els qui s'acostaren a aquest camp establiren una mena de categorització de gèneres que potser no fou conscient ni premeditada, però que marcà una manera de fer i un sistema de valoració:

El món rural estotja per a l'intel·lectual romàntic un tresor que va més enllà de la seva virtualitat simbòlica: la «tradició

popular». La tradició popular (la cultura tradicional) els retorna positivament la llengua, viva (a diferència dels textos antics) i incontaminada (a diferència del català urbà); la «poesia popular» els porta les romanalles de l'«antiga i gloriosa poesia medieval», que prendrà com a model per a les seves pròpies obres, per fundar, sobre base segura, una veritable literatura nacional; el llegendari, potser no tan heroic com voldrien, els forneix temes per a la poesia, la narrativa i el teatre (PRATS 1988: 37-38).

En primer lloc, allò que interessa, es recull, es classifica i s'estudia és la poesia oral, especialment les balades. En canvi, els gèneres narratius seran valorats posteriorment, en un segon moment. El perquè d'aquesta valoració de la poesia per sobre d'altres manifestacions de l'art verbal probablement l'hem de cercar en la fascinació que el ritme i la rima exerceixen en la ment humana. Dir les coses cantant, dir les coses en vers, rítmicament, fer ús del llenguatge simbòlic i del musical són capacitats molt valorades, perquè ultrapassin el llenguatge més comú, més denotatiu, més bàsic i els sistemes de comunicació més simples. La poesia lírica expressa sentiments, la narrativa explica fets, però ambdues tenen la capacitat de commoure els receptors i a més, el ritme, la rima i la reiteració accentuen la possibilitat de memorització, repetició i, consegüentment, de transmissió d'allò que hom expressa.

La segona passa és sempre l'intent de sistematització i l'estudi dels materials recollits. Així, els treballs de Manuel Milà i Fontanals (1818-1884), Marià Aguiló (1825-1897) i Francesc Maspons i Labrós (1840-1901) —ahora recollctors i estudiosos— constitueixen les bases del folklore català, juntament amb l'ingent treball de caire etnogràfic sobre les illes Balears i Pitiüses dut a terme a la segona meitat del s. XIX per una personalitat singular com fou l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria-Toscana.

En aquest capítol revisarem les aportacions més significatives pel que fa a la publicació de col·leccions de rondalles i llegendes en català al llarg del s. XIX —no oblidem que el 1895 és l'any d'edició de les *Rondalles de Mallorca* d'on provenen les nar-

racions que són l'objecte del nostre estudi— per tal de veure en quin context s'insereix la publicació nascuda de la col·laboració entre l'arxiduc Lluís Salvador i el professor Antoni M. Penya. Tanmateix, no tenim cap indicatiu que ens permeti assegurar que tant un com l'altre estiguessin al corrent dels materials que, en aquesta línia, ja s'havien publicat al Principat. Antoni M. Penya devia ser lector o almenys coneixedor de les revistes catalanes de l'època, vivia en un ambient intel·lectual i practicava l'excursionisme amb un enfocament recreatiu i cultural, però en els seus arxius no hem trobat cap referència a l'obra de folkloristes catalans que sigui anterior a 1895. Per la seva banda, Lluís Salvador veia les narracions populars com una peça més dels seus interessos antropològics, però no ens consta que estigués al cas de com es desenvolupaven les edicions de textos folklòrics catalans que a l'època s'anaven publicant. Tampoc no ens consta que cap dels dos tingués contactes amb Marià Aguiló, que en aquella època seria l'intel·lectual de referència en temes de rondallística. Malgrat aquestes consideracions, ens cal situar les rondalles que estudiarem en el context d'història del folklore que els correspon.

Emili Samper estableix entre 1853 i 1893 el que seria el període fundacional de la folklorística catalana, iniciat amb la publicació de les *Observaciones sobre la poesia popular, con muestras de romances catalanes inéditos* de Manuel Milà i Fontanals i que es tanca amb les *Narraciones Populares Catalanas* de Sebastià Farnés. En aquest període distingeix el «folklore literari» del «folklore excursionista», dos enfocaments que a voltes se superposaven en una mateixa franja cronològica. El primer es desenvolupa a partir dels postulats romàntics de Herder i dels germans Grimm, representants de l'anomenat «folklore filològic». A Catalunya, Milà i Fontanals serà l'acadèmic que treballarà en aquesta línia herderiana, i en la part més divulgativa ho farà Francesc Pelai Briz (1839-1889). Per la seva banda, Francesc Maspons i Labrós s'emmiralla en la tasca dels Grimm per a bastir la seva obra. El folklore excursionista s'articula amb la creació de la societat anomenada *Folk-lore Català* (1885) i les contribucions de Pau Bertran i Bros (1853-1891) i Cels Gomis (1841-1915) (SAMPER 2017: 15, 21 i 48).

El folklore literari es caracteritza per la «literaturalització» dels materials recollits de l'oralitat. Els documents són sotmesos a un procés de reelaboració per adequar-los a criteris estètics al gust de l'època. En referència als autors que en aquest període publiquen textos relacionats amb la tradició oral, precisa Prats:

Tot aquest grup de literats renaixentistes no poden ser qualificats encara estrictament de folkloristes. Són de fet literats compromesos amb l'ideal catalanista de la Renaixença que, per falta d'una literatura catalana culta, recullen la literatura popular com si es tractés de les runes d'una antiga i gloriosa tradició literària que ha davallat des dels seus «orígens palaucens» fins al món rural on ara es conserva empobrida i embrutida. El poble és vist per ells com un portador inconscient d'aquest tresor d'essències pàtries .../... els interessa només la recuperació d'aquestes romanalles abans no es perdin definitivament (PRATS 1982: 21).

Com assenyala Guiscafrè (2008: 21), aquesta visió romàntica del folklore fa que la literatura oral sigui considerada un patrimoni de les societats agràries, quelcom que cal anar a buscar a indrets aïllats del progrés de la civilització i que cal recollir per evitar-ne la desaparició, amb una clara preferència dels recollidors pels gèneres de la poesia i la rondalla. El folklore excursionista també comparteix alguns d'aquests aspectes.

En la línia del folklore literari, i en el període que analitzem, cal consignar diverses publicacions de rondalles. En primer lloc, els resums de rondalles que sota el títol de «Cuentos infantiles (rondallas en Cataluña)» Milà i Fontanals va incloure a *Observaciones sobre la poesía popular, con muestras de romances catalanes inéditos* (1853), concretament són vint-i-dues informacions sobre rondalles redactades en espanyol (nou completes, deu notícies resumides, una anotació fragmentària i dues al·lusions a altres temes) (SAMPER 2017: 26). Cal remarcar que a la introducció a aquests materials Milà ja fa referència a la identificació entre aquestes narracions i les publicades per Perrault a França i els Grimm a Alemanya, en remarca la pervivència a través dels

segles i la presència en diversos països. Volem destacar el paper de pioner en estudis folklòrics de Milà i Fontanals, malgrat que no comptà amb gaire suport en aquesta línia. Com assenyala Prats:

Milà desplega, durant un bon nombre d'anys de la seva vida, grans esforços en favor de la recopilació i la revalorització de la poesia popular catalana .../... Amb tot i a pesar de la seva alta personalitat acadèmica —catedràtic de literatura de la Universitat de Barcelona— i del gran prestigi intel·lectual de què gaudia, la seva iniciativa en favor de la literatura popular va rebre una freda acollida per part del comú de la intel·lectualitat catalana i fins més tard no fou valorada en tot el seu significat (PRATS 1982: 18).

Per altra banda, el mallorquí Marià Aguiló i Fuster és considerat l'iniciador dels estudis rondallístics en el territori espanyol i també qui va introduir les rondalles dels Grimm a partir de les traduccions franceses. Si inicialment Marià Aguiló s'acostà al folklore des d'una perspectiva purament romàntica, cal dir que progressivament va veure en la literatura una eina de recuperació lingüística i cultural de les terres de parla catalana. Va fer una intensa feina de camp per recollir versions de rondalles que havien de constituir una extensa i variada col·lecció i va treballar des d'un punt de vista teòric sobre rondallística. Disortadament, mai no va publicar les seves rondalles. El treball de recerca de Jaume Guiscafrè ha fet possible l'edició d'aquests materials acompanyats de l'aparell crític corresponent. Es tracta cent seixanta-nou rondalles i quaranta fragments, que corresponen a vuitanta-set tipus rondallístics, recollides al llarg de diverses dècades a Mallorca i Catalunya (GUISCAFRÈ 2008). Aguiló —establert a Barcelona des de la dècada dels quaranta del s. XIX— va exercir un clar mestratge sobre els intel·lectuals interessats pel folklore, entre ells el jove Antoni M. Alcover. No ens consta, però, cap relació en temes de rondallística entre ell i l'arxiduc Lluís Salvador o el professor Antoni M. Peña.

El 1866, a Barcelona, Terenci Thos i Codina (1841-1903) va

publicar *Lo llibre de l'infantesa. Rondallari català*. No és l'obra d'un folklorista, sinó la d'un escriptor. Com ell mateix assenyala és «una breu col·lecció de rondalles literàries imitatives de les populars, a semblança de lo que ja en lo segle disset feu Carles Perrault, i després d'ells, molts d'altres.» (citat per SAMPER 2017: 32). Són únicament nou narracions, només quatre de les quals d'arrel oral, però força manipulades literàriament. Com assenyala Samper «D'aquesta manera les rondalles eren un vehicle per a la promoció de valors morals i per a l'experimentació de la llengua catalana» (SAMPER 2017: 33). També Francesc P. Briz el 1871 va publicar un volum de rondalles literaturitzades, que titulà *Lo llibre dels noys. Aplec de rondalles en vers endressades als noys que van a estudi*. En la mateixa línia estètica de literats folkloristes cal considerar les *Tradicions* publicades el 1895 per Apel·les Mestres (1854-1936), qui reivindicava el valor sentimental de la literatura oral, la seva capacitat d'emocionar i rebutjava el folklore com a objecte d'estudi científic.

Una línia diferent encara que complementària va ser l'adoptada per Francesc Maspons i Labrós. Imbuït del pensament de Herder i influenciat pel seu cunyat Francesc P. Briz i per Marià Aguiló, el seu objectiu era clarament recuperar la literatura popular catalana i contribuir a la seva conservació. Entre 1871 i 1874 publicà els tres volums de *Lo rondallaire*, considerat el primer recull de rondalles catalanes basat directament en fonts orals, que inclouen vuitanta rondalles, als quals cal sumar les vint rondalles del volum *Cuentos populars catalans* del 1885. També es va interessar pel llegendari, el costumari, les endevinalles, els jocs infantils i altres aspectes de la cultura popular. Va ser el responsable d'una secció sobre folklore a la revista *Lo Gay Saber* (1878-1881), es relacionava amb folkloristes europeus i estava al corrent dels estudis sobre folklore de l'època, a més, tenia un clar interès comparatista entre les produccions de literatura oral catalanes i les d'altres països. Maspons va ser també un dels capdavanters del moviment excursionista, activitat que li permetia recollir i difondre materials folklòrics diversos. De fet, al llarg de la seva vida va seguir la progressió dels estudis sobre folklore i —en la seva activitat excursionista— no deixà de fer

treball de camp, la conjunció d'ambdós aspectes amplià el seu camp d'estudi i el convertí en una personalitat molt significativa en l'àmbit del folklore català (SAMPER 2017: 38-39).

En aquesta revisió de la narrativa oral en llengua catalana publicada fins el 1895, no podem deixar de banda la contribució de les dones folkloristes. El nom més significatiu del període és, sens dubte, el de Maria del Pilar Maspons i Labrós (1841-1907), que era germana de Francesc Maspons i cunyada de Francesc P. Briz. Signava les seves obres amb el nom de Maria de Bell-lloch i l'hem d'inscriure en la tendència del folklore literari però també amb vinculació amb el folklore excursionista. Orientà la seva obra cap a la recollida i recreació de llegendes i tradicions, que publicà en diversos llibres: *Narracions y llegendes* (1875), *Montserrat* (1880) amb llegendes sobre la muntanya complementades amb notes explicatives i comparatives, *Costums i Tradicions del Vallés* (1882), *Llegendes catalanes* (1881) i *Lo castell de l'amor. Rondalla* (s. d.), per aquestes obres va obtenir diversos guardons i reconeixements. Al llarg de quinze anys (1879-1894) va escriure articles sobre cultura popular a diverses revistes culturals, com *La Renaixença* i *La Il·lustració catalana*. En el si de l'associació d'Excursions Catalana la seva trajectòria com a folklorista va ser reconeguda i valorada, fins al punt que el 1885 l'anomenaren sòcia honorària de la Secció de Folklore Català de l'esmentada entitat (SAMPER 2017: 40-41). Joaquina Santamaria i Ventura (1853-1930), que signava amb el pseudònim Agna de Valldaura, té també una trajectòria interessant com a dona de cultura. Escriptora, articulista, traductora i folklorista, en el camp de la narrativa popular cal citar *Tradicions religioses de Catalunya* (1877) que aplega nombroses rondalles i llegendes de temàtica religiosa i el volum *Tradicions* (s. d), publicat a la col·lecció «Lectura popular». També publicà diversos articles sobre cultura popular a revistes de l'època. Escatir si hi ha o no una perspectiva diferent en les seves obres pel fet de ser dones, el que ara en diríem una perspectiva de gènere, podria ser objecte d'estudi en el context de la revisió i reivindicació de l'aportació de la dona al folklore català, però caldria una anàlisi aprofundida. El que sí podem dir és que ambdues tenen nombroses aportacions de

temàtica religiosa —especialment llegendes hagiogràfiques i tradicions sobre devocions i advocacions— i que fan versions molt treballades literàriament, al gust de l'època.

Sebastià Farnés i Badó (1854-1934) va ser un intel·lectual —escriptor, periodista, polític i actiu excursionista— que s'interessà per diversos camps de la cultura, entre ells el folklore. Col·laborador de *La Renaixensa* i altres revistes culturals, a partir de la dècada dels vuitanta del s. XIX hi publicà parèmies i rondalles, també aspectes del costumari. A la dècada dels noranta del s. XIX publicà moltes rondalles a *La Veu de Catalunya*, que posteriorment es reeditaven en forma de llibre, com és el cas del volum *Narraciones Populares Catalanas*, en el qual les rondalles foren traduïdes al castellà per Rubió i Lluch (SAMPÉ 2017: 45). Encara que reelaborava les versions orals al gust romàntic, Farnés incloïa en els seves rondalles notes de caràcter contextual (on les havia recollit, les variants, l'ús que se'n feia, etc.) i en respectava els arguments. La seva gran contribució al folklore català, però, no va ser la narrativa sinó l'extensa i documentada obra *Paremiologia Catalana Comparada*, que no s'edità de manera íntegra fins a finals del s. XX. D'altra banda, cal esmentar també la contribució al folklore català de Jacint Verdaguer i Santaló (1845-1902). Gran part del seu treball de camp de recollida de materials etnopoètics va ser publicat pòstumament, ja dins el segle XX, però des de 1878 va publicar a *La Veu de Montserrat* la secció «Notes folklòriques» en les quals hi havia rondalles i altres gèneres de literatura oral.

Les dues últimes dècades del s. XIX marcaren un punt d'inflexió significatiu en el tema que estudiem perquè varen ser les del desenvolupament del moviment excursionista català i la seva estreta vinculació amb l'estudi del folklore des d'una perspectiva més descriptiva i científica. Com assenyalen els autors de *La cultura popular a Catalunya. Estudiosos i institucions 1853-1981*:

La tasca de totes aquestes associacions excursionistes, les barcelonines i les comarcals, en favor de la cultura catalana fou constant des de llurs orígens. En certa manera, l'excursionisme representà la consolidació de la Renaixença més enllà dels

seus primers objectius literaris representats pels Jocs Florals. L'excursionisme, en un temps que les institucions acadèmiques vivien al marge de la cultura catalana, constituïa una veritable universitat popular on trobaven cabuda les més diverses inquietuds i iniciatives culturals. (PRATS ET AL. 1982: 29)

El 1891 es creà el Centre Excursionista de Catalunya, amb la fusió de l'associació Catalanista d'Excursions Científiques (creada el 1876) i l'Associació d'Excursions Catalana (que s'havia escindit de l'anterior el 1878). Aquesta entitat esdevingué un important pol generador d'activitat cultural: publicació d'un Butlletí, monografies, cicles de conferències, preparació d'excursions, etc. i dins l'associació seguí desenvolupant la seva activitat la Secció de Folk-Lore Català, que com ja hem comentat, havia estat fundada el 1885 dins l'Associació d'Excursions Catalana. El folklore excursionista aportà un nou enfocament, més positivista, que s'allunyava de la visió romàntica dels folkloristes literats, encara que no de manera radical i, de fet, varen conviure força temps les dues tendències i alguns folkloristes —especialment Maspons— actuaren de nexa entre uns i altres. En aquesta línia, és destacable la publicació de la *Miscel·lània Folk-lòrica* el 1871, que aplegava treballs diversos sobre diferents aspectes del folklore amb la voluntat d'establir una sistematització i de dotar d'estructura les recerques catalanes sobre folklore, entès com una disciplina en ell mateix i no com un apèndix de la literatura. En aquesta línia destaquen especialment dos noms: Pau Bertran i Cels Gomis (SAMPER 2017: 45). Bertran i Bros aportà al folklore català una manera de treballar més moderna, rigorosa amb les fons i amb vocació comparatista, que no es limita a la recerca sinó que també aporta reflexió teòrica, com es fa palès en el seu article «La filosofia de la filosa» (1884), publicat a *La Il·lustració Catalana*, en el qual exposa la seva intenció de posar les bases per a la creació d'una futura societat d'estudis folklòrics amb una orientació antropològica i social (SAMPER 2017: 55). En el camp de la narrativa popular, que és el que ens interessa en aquest apartat, és importantíssima la contribució de Bertran. El 1888 va publicar un extens treball que titulà «Rondallística»

en el qual passa revista als temes claus de l'estudi de la narrativa oral a la llum de les teories de l'època. Així, parla de col·leccions de rondalles, la universalitat dels temes, els possibles orígens, les formes de transmissió, la funcionalitat d'aquests documents, etc. També aportava orientacions metodològiques, de classificació i presentació dels materials. Finalment, Bertran aportava vint-i-cinc rondalles que servien com a mostra o il·lustració de les explicacions teòriques i que havien estat transcrits amb fidelitat a les versions orals. Dues dècades més tard, el 1909, Ramon Miquel i Planas edità la col·lecció de Bertran, que havia mort el 1891, sota el títol *Rondallari*¹ amb il·lustracions de gravats de Joan Vila. La col·lecció de Bertran és extensa, variada, fidel a l'oralitat i s'insereix en els cànons dels estudis rondallístics més avançats de la seva època.

L'altre gran folklorista en la línia de l'anomenat folklore excursionista és, sens dubte, Cels Gomis i Mestre. Home polifacètic, d'esperit i formació científics, s'interessava per tots els camps de la cultura popular i n'era un recercador incansable. En el context català el seu mètode de treball va significar un gir cap a la modernitat. Força respectuós amb l'oralitat, Gomis valorava les variants i no aplicava censures morals als materials recollits. Les seves reflexions teòriques tenien també un vessant pràctic i de guia, encaminat a estimular la recerca de materials, tot aplicant els mètodes adients per aconseguir resultats de qualitat. Generalment, publicava les seves obres a la col·lecció «Biblioteca Popular de l'Associació d'Excursions Catalana». Influït pel folklorista francès Paul Sébillot (1843-1918), s'interessà per les creences, les narracions, la fraseologia i les tradicions relatives a aspectes de la natura. Així, entre les seves monografies podem destacar *Botànica popular catalana* (1891), *Zoologia popular catalana* (1910) i *La lluna segons lo poble* (1912), entre d'altres. Home de pensament racionalista i de conviccions anarquistes, recollia aquests materials alhora que en combatia els as-

1. El 1989, Josep M. Pujol en feu una nova edició ampliada: *El rondallari català*. Aquesta versió definitiva inclou un total de cent quaranta-vuit relats (SAMPER 2017: 56).

Índex

Introducció	5
Arxius consultats	9
Criteris d'edició i transcripció del corpus <i>Penya-Arxiduc</i> .	11
1. Les publicacions de rondalles en el context de la Renaixença	15
1.1. Ideologia, objectius, processos de recopilació i edició dels folkloristes en lengua catalana	15
1.2. La recopilació i publicació de rondalles a les illes	
Balears abans de 1895	28
L'aportació del <i>Die Balearen</i>	28
La tasca de Marià Aguiló a Mallorca	30
Les rondalles a les publicacions periòdiques: l'aportació de Mateu Obrador	32
Les rondalles publicades per Antoni M. Alcover abans de 1895	34
Les <i>Rundayes de Mallorca</i> en el context dels aplecs de rondalles del segle XIX	44
A tall de conclusió	50
Publicacions de narrativa oral catalana del s. XIX	52

2. Les rondalles meravelloses recollides per Antoni M. Peña	55
2.1. Característiques generals de la rondalla meravellosa	55
2.2. Les rondalles meravelloses del Corpus Peña-Arxiduc: tipologia i característiques	58
2.3. L'estil literari de les rondalles meravelloses: l'aportació d'Antoni M. Peña	62
3. Les 29 rondalles meravelloses	73
4. Estudi de les narracions	155
5. Referències bibliogràfiques i annexos	205
Referències bibliogràfiques	205
Relació de tipus ATU i MTh citats	210

A les acaballes del s. XIX, l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria va concebre la idea de publicar una antologia de rondalles de Mallorca. Encarregà el treball de camp al jove professor Antoni M. Peña i li donà les instruccions pertinents. Aquest fou el començament d'un singular periple per tota l'illa a la percaça de les rondalles que encara corrien de boca en boca entre els mallorquins. El resultat va ser un extens recull, una tercera part del qual es va publicar el 1895 en català i en alemany, i la resta quedà inèdit. Us oferim, rescatades de l'oblit, les 29 rondalles meravelloses del corpus, contextualitzades, classificades i analitzades. Hi trobareu encantaments i meravelles, dones valentes, gegants i dracs, herois enginyosos i agressors malfèrics, cases de por i boscúries misterioses... Velles històries patrimoni de la humanitat, vertebradores del nostre imaginari més pregon, que encara avui ens interpel·len i ens fascinen.

ISBN 978-84-9181-306-1

Publicacions de l'Abadia de Montserrat